

Bohemikální literatura na konci 15. století a ve století šestnáctém.

= epocha **renesance**, nebo pro literaturu lépe: **humanismu**

Co se dozvím:

- Jaký byl charakter bohemikální literatury 16. stol.
- Kdo byla první česká básnička.
- Čeho se tehdy lidé báli a jak se to promítlo do literatury.

Literatura pěstovaná v českých zemích v 16. století se výrazně odlišuje od toho, jaká slovesná produkce se šíří v literatuře italské, francouzské, španělské, které můžeme považovat za epicentrum vývoje renesanční a humanistické literární tvorby, ale částečně i v literatuře polské. Česká slovesná produkce té doby je jakousi popelkou: na úkor renesanční beletrie (= zábavné literatury) celkově převažuje literatura **mravně výchovná a nauková**.

Jak období druhé poloviny 15. století a celé 16. století v české literatuře úhrnně uchopit? Mluvit o období české renesance nebo humanismu vyrůstajícího ve stínu reformace? (K pojmům viz přednášku č. 2.)

Velmi schematické, ovšem přehledné dělení bohemikální literární produkce konce 15. a celého 16. století se opírá o **jazykové** měřítko:

- **latinský** humanismus (= literární tvorba v latině)
- **český** humanismus (= literární tvorba v češtině)

Latinský humanismus je učenecká kultura; tematicky různorodá, formálně a stylisticky napodobující antické, především římské (tj. jazykově latinské) vzory: Vergilia, Ovidia aj. Zasahuje prózu, poezii i drama. Díky mezinárodní latině má mezinárodní ráz – latinsky píšící čeští autoři si například korespondují s autory z jiných zemí, nebo přispívají do almanachů vycházejících v zahraničí. Jazykově **český** humanismus má výrazný morálně naučný ráz (a to i v satirických dílech) a obrací se na české, především měšťanské publikum.

Latinská humanistická poezie z českých zemí se vyznačuje značnou **nadprodukcí**, především pokud jde o tzv. **příležitostnou poezii** (básně k různým výročím, svatbám, narozeninám, úmrtím apod.) Latinsky psali většinou autoři spjatí s **katolickým** prostředím. Šlo o šlechtice, kteří od poloviny 15. století studovali nejčastěji v Itálii.

Česky psaná humanistická tvorba má naproti tomu své autory v **utrakvistických měšťanech**, kteří studovali většinou v německém Wittenbergu.

Prvním, po obsahové i formální stránce skutečně humanistickým dílem vzniklým v Čechách je latinsky psaný *Dialogus* [Dialog] (1469) **Jana z Rabštejna**. *Dialogus*, fiktivní dialog autora a jeho tří učených přátel, odráží současné politické události a autorův postoj k nim, nesený humanistickou umírněností a tolerancí.¹ Jako největší z českých humanistů píšících latinsky bývá označován **Bohuslav Hasištejnský z Lobkovic** (1461–1510). Bohuslav psal básně, prozaické traktáty a dopisy, to vše v latině; česky s literárními ambicemi **nepsal**.²

POZOR: Neplést si Bohuslava s jeho starším bratrem Janem Hasištejnským z Lobkovic, který byl rovněž literárně činný, napsal **česky** (!) cestopis o své cestě do Palestiny (k Božímu hrobu) a pak soubor obecně moralistických a hospodářsky i sociálně prakticky zacílených životních naučení, určený synu Jaroslavovi a jeho dětem, např. o tom, s kým se radit, jak se chovat k sousedům, k čeledi, co dobrého či špatného mohou přinést peníze atd. Co je **DŮLEŽITÉ**: Jak cestopis, tak naučení synu Jaroslavovi jsou díla, která mají výrazně náboženský rámeček! Ačkoli tedy šlo o humanistického autora, nepředstavujeme si, že by byl ateistou – ateismus souvisí až s moderní, poosvícenskou dobou! Podobně i Bohuslav psal latinské básně oslavující např. P. Marii!

Počátky česky psané humanistické tvorby jsou spojeny především s překladatelskými aktivitami dvou intelektuálů: **Viktorina Kornela ze Všehrd** (kolem 1460–1520) a **Řehoře Hrubého z Jelení** (asi 1460–1514). Druhý jmenovaný k nám uvedl (jako horkou a kontroverzní novinku) satirickou *Chválu bláznovství* Erasma Rotterdamského; tu Řehoř přeložil r. 1512 podle latinského vydání z r. 1511 a šlo o první překlad tohoto slavného díla do vernakulárního jazyka! Ovšem úhrnem lze konstatovat, že česká renesanční a humanistická literatura je silně poznamenána

¹ Nejdostupnější v českém překladu in *Poselství ducha*, Praha 1975.

² Viz např. latinsko-český výbor z jeho poezie: *Carmina selecta*, 1996. Nebo nověji: *Básně a listy*, 2022.

domácím prostředím, ve kterém zůstávají stále živé **náboženské spory** a **mravoučná problematika** (k těm viz jinou přednášku-exkurz).

V odborné literatuře se setkáme s označením „český národní humanismus“, kam spadají právě literární snahy česky píšících autorů počátku a první poloviny 16. stol., např. už zmíněného Všehrda, Hrubého ad. V posledních letech se diskutuje o tom, zda je takové označení vlastně vhodné: Všehrd i Hrubý byli utrakvisté a vedle humanistického zájmu směřovalo jejich úsilí především k překladům středověkých křesťanských autorit a k budování české čtenářské obce, která ještě nebyla připravená na humanistické autory.

Dosud jsme zmínili jen latinsky a česky píšící autory. Neznamená to však, že u nás vznikala literární díla jen v **latině** nebo **češtině**. Nezapomínejme na **německojazyčné** obyvatele českých zemí (kteří žili až do konce 2. sv. války [!]) především v oblastech při dnešních hranicích České republiky s Německem a Rakouskem a také v Jihlavě a jejím okolí), nebo na **Židy**.

Německé písemnictví vzniká a je recipováno např. v západočeském Jáchymově, který byl kolem poloviny 16. stol. druhým nejlidnatějším městem (!) českého království, dále v Mikulově (zde souvisí se sektou tzv. novokřtěnců); vedle toho vznikají německy psané městské kroniky např. v Lokti, Trutnově či Jihlavě (tehdy městech s německým obyvatelstvem) a provozuje se pašijové divadlo rozvíjející pozdně středověkou tradici takových představení (např. v Chebu, Liberci, Znojmě aj.). (Pašijové divadlo zpracovává příběh umučení – lat. *passio* – Ježíše Krista.)
Z hebrejského písemnictví si jmenujme alespoň kroniku **Davidu Ganse** *Ratolest Davidova* z r. 1592, která velmi poeticky vypráví o židovských dějinách, o učencích renesanční Prahy, mj. o učeném rabínu Löwovi, kterého dnes známe – podle pozdní legendy – jako tvůrce golema.³

Od konce 15. století a postupně během století následujícího, tedy v době formování a rozvoje humanistické literatury, dochází k výraznému růstu **počtu** děl, ke vzniku **nových žánrů** (např. epistolografie – tj. psaní dopisů –, básnické chvály měst, parodická zábavná próza aj.), ale především k jinému pohledu na způsob a cíl literární

³ Český překlad *Ratolesti Davidovy* vyšel v r. 2016. (V posledních letech vyšlo česky několik prací, které se věnují právě legendárnímu tvůrci golema, kterého známe pod jménem rabi Löw, ale který se jmenoval Jehuda Leva ben Besalel a žil mezi lety 1525–1609 a patřil k předním židovským učencům své doby, reagoval např. jak na Koperníkův heliocentrický model sluneční soustavy, tak na objev nového světa – Ameriky.)

tvorby (individualizace tvorby, její nadprodukce, tištěná kniha, role nakladatele apod.). Oproti **latinskému** písemnictví, kde převažuje tzv. **příležitostná tvorba** (veršovaná i prozaická), je pro **česky** psanou literaturu 16. století typická její **naukovost**.

Latinské humanistické písemnictví dalo dějinám české literatury také první významnou ženu-autorku: **Alžbětu Johannu Westonii** (1581–1612), latinsky píšící básnířku anglického původu, usazenou od svých dvou let v Čechách díky nevlastnímu otci, alchymistovi Edwardu Kelleymu, který působil mj. na dvoře Rudolfa II. (znáte je z filmu *Císařův pekař...*) a následně upadl v císařovu nemilost, což se odrazilo i v nelehké ekonomické situaci rodiny. Nejtrvalejší částí její tvorby zůstává příležitostná poezie komentující dobové události (soukromé i veřejné, např. pražskou povodeň v r. 1596) a odrážející osobní zážitky básnířky, její zájmy, názory a touhy po harmonii (např. skladby vyjadřující bolest nad bratrovou a později matčinou smrtí). Westoniina poezie byla předmětem velkého obdivu, už v r. 1602 byla péčí jejího obdivovatele, slezského šlechtice a humanistického vzdělance J. M. Baldhofena shromážděna většina jejích veršů ve sbírce *Poemata...*; druhé, rozšířené vydání redigované J. Carolidem, také význačným domácím humanistickým básníkem, zahrnovalo mj. i část Westoniiny **korespondence** a oslavné básně jí věnované. (Z tohoto faktu je patrný význam **epistolárního** žánru v dobovém literárním životě.)

V českém prostředí představovala Westonia-básnířka osobnost ojedinelou, v širším kontextu novolatinské humanistické básnické tvorby své doby však nebyla jako žena-básnířka až takovou výjimkou. Westonia se považovala zřejmě celý život za Angličanku, tak se alespoň sama označila, a psala latinsky, avšak od nejútlejšího věku byla spojena s kulturním prostředím rudolfínské Prahy a měla kontakt s českými, německými i dalšími evropskými novolatinskými básníky a vzdělanci. (Na mezinárodní význam latiny jsme už výše upozornili.) V souvislosti s Westonií narážíme také opět na otázku zařazení konkrétního autora do dějin starší české literatury, resp. na problém vymezení předmětu dějiny české literatury. Co rozhoduje? Hledisko jazykové, nebo teritoriální (prostorové)? Literární zakotvení Westoniina díla je širší než jen samotný kontext české slovesné kultury, Westonia se zařazuje do nadnárodního proudu humanistického básnictví – což je fakt příznačný pro řadu dalších latinsky píšících humanistických básníků jak v českém písemnictví, tak i v jiných literaturách. Odtud také pramení opodstatněnost zájmu zastřešujícího oboru studia této materie, novověké latinské (novolatinské) literatury – *neolatinistiky*.

Z **česky** psané slovesné tvorby má zásadní význam pro další literární vývoj *Kronika česká Václava Hájka z Libočan* († 1553), podle které zpracoval některé látky ve *Starých pověstech českých* Alois Jirásek. Hájkova obsáhlá Kronika vyšla tiskem r. 1541

a text doplňuje množství ilustrací.⁴ Kronika obsahuje řadu beletristických pasáží (příběhů), nejčastěji užitých při líčení nejstarších dějiny, kde autorovi chyběly historické podklady; ovšem Hájek rád fabuluje i později – to dělá z jeho kroniky místy velmi přitažlivé a zábavné čtení.

Šestnácté století uvedlo do bohemikální literatury nové, hrozivé téma: **turecké nebezpečí**. Během 1. poloviny 16. století pronikla turecká moc do oblastí kolem Černého a Rudého moře, ovládla celý africký břeh středozemního moře a z Balkánu se tlačila do střední Evropy až k Vídni, která byla v trvalém ohrožení. Ustálila se sice jakástakás hranice mezi Tureckem a habsburským císařstvím na čáře Spiš – Bratislava (obě města na dnešním Slovensku), ta však byla narušována potyčkami a vpády. Turecký sultán byl nesporně nejmocnějším monarchou své doby. Roku 1533 s ním uzavřel Ferdinand I. příměří, které se pak prodlužovalo. Za toto pochybné příměří bylo třeba platit roční poplatek čili tribut („prezent“) – tento stav trval až do r. 1606, kdy byl pravidelný tribut odstraněn velkým jednorázovým darem.

V českém prostředí, v původní české slovesné tvorbě, má turecké téma významné místo kromě folkloru i v umělé lyrice s folklorními prvky,⁵ v literatuře historické (např. český překlad dějin osmanské říše doplněný výkladem tureckých reálií *Kronika nová o národu tureckém*, 1594) a cestopisné (na dobrodružství a útrapy, které prožil cestou do Konstantinopole a během pobytu v ní jako „náctiletý“, vzpomínal po čtyři roky po návratu, r. 1599, ve svých *Příhodách* český šlechtic **Václav Vratislav z Mitrovic**, přezdívaný „Tureček“).

Mitrovicovy *Příhody* jsou dnes stále ceněny pro živý a bohatý vypravěčský styl, nenudící sáhodlouhými popisy, a jazykový půvab; pisatel si všímá různých zajímavostí, např. faktu, že ženy zůstávaly většinou cestovatelů skryty, popisovalo se pouze jejich zahalení a ponížené postavení vůči manželovi. Mitrovicovi se ale podařilo „husarský kousek“. Díky jednomu z *janičárů* (tureckých vojáků) se mu podařilo podívat se pod závoj tří Turkyň, ale „*nic obzvlášť pěkného nebylo, všechno snědé, černoooké, s barevnými vlasy a obočím*“. Mitrovic také popírá naprostou bezmocnost a poníženost tureckých žen,

⁴ Viz nejnovější edici Kroniky z r. 2013.

⁵ Motiv Turka se např. objevuje v jedné z básní sborníku lyrických textů, vydaného tiskem po polovině 16. stol., který se nám však dochoval jen v jediném, neúplném exempláři: *A já kdybych jatá od Turka byla...* (praví hrdinka – lyrický subjekt – v básni č. 52 s incipitem *Ó ruožičko, proč vadneš*). Jde zřejmě o ohlas vpádu Turků na Slovensko v r. 1554; Turci se tehdy dostávali při výjezdech i na východní Moravu.

naopak zjišťuje, že rafinovanost a vynalézavost, jak oklamat žárlivce a dostat se nepozorovaně k milenci, jim není cizí. Také naráží na velkou moc sultánova harému, především *valide sultany*, matky vládce – pokud nějaký hodnostář potřeboval přímluvu, stačilo ji bohatě obdarovat a žádost nebyla nikdy oslyšena. Pozornost věnuje jak kladným, tak záporným stránkám turecké současnosti, např. velmi rozšířenému úplatkářství, které otevírá všechny dveře: „*kdo chce mezi Turky bydleti, ten se jináče chovati nemusí, nežli jak do jejich končin vkročí, aby ihned měsíc otevřel*“; právě úplatek nakonec pomohl Mitrovicovi a jeho druhům z vězení.⁶

⁶ Mitrovicovy *Příhody* byly moderně edičně zpřístupněny v r. 1976 a opět r. 1977, jde tedy o text relativně dobře dostupný.